

Slotervaart

Cultuurhistorische verkenning

C 20-15 Amsterdam

Inhoud

Inleiding	3
1. Beleidskader	4
2. Resumé en advies.....	5
2.1 Resumé	5
2.2 Advies	7
Rooilijnen	7
Verkavelingseenheden	7
Bouwhoogtes	8
Architectuur	9
Openbare ruimte en groen	11
Uitbouwen in privétuinen	11
Aanvullend advies Blue Banddorp.....	12
3. Historisch-stedenbouwkundige analyse	13
3.1 Het Algemeen Uitbreidingsplan	13
3.2 Ontwerpen aan de derde westelijk tuinstad	14
Hoofdpzet	14
Verkaveling	18
Voorzieningen	21
Architectuureenheden.....	22
Na de oplevering	23
Groen en openbare ruimte.....	26
4. Betekenisvolle structuren, elementen en bebouwing	32

Inleiding

Stadsdeel Nieuw-West heeft Monumenten en Archeologie (MenA) in 2018 verzocht te adviseren over de bovengrondse cultuurhistorische waarden die bij het opstellen van het bestemmingsplan voor plangebied Slotervaart van belang zijn. Dit heeft geresulteerd in een beknopte uiteenzetting van de ontstaansgeschiedenis en een overzicht van de in het gebied aanwezige bovengrondse cultuurhistorische waarden. Voor de ondergrondse cultuurhistorische waarden verwijzen we naar het Archeologisch Bureauonderzoek van MenA.

Bij cultuurhistorische waarden gaat het over sporen, objecten, patronen en structuren die zichtbaar of niet zichtbaar onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling. In veel gevallen bepalen deze cultuurhistorische waarden de identiteit van een plek of gebied en bieden ze aanknopingspunten voor toekomstige ontwikkelingen. Het is meestal niet nodig alle cultuurhistorische elementen aan te wijzen als beschermd monument of gezicht. Het is wel van belang dat cultuurhistorische waarden worden betrokken in de planvorming en worden meegewogen in de besluitvorming over de inrichting van een gebied.

Afbeelding 1: Begrenzing van het plangebied voor BSP Slotervaart 2020.

1. Beleidskader

Naar aanleiding van de Modernisering van de Monumentenwet en de wijziging van artikel 3.1.6 van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro, d.d.17 juni 2011, staatsblad 5 juli 2011, nr 339) dient per 1 januari 2012 bij het maken van bestemmingsplannen een beschrijving te worden opgenomen “van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden”.

In de toelichting van de Bro staat dat dit betekent dat gemeenten een analyse moeten verrichten van de cultuurhistorische waarden en daar conclusies aan verbinden die in een bestemmingsplan verankerd worden. Dit vermindert de noodzaak tot het aanwijzen van nieuwe beschermde monumenten omdat aan het belang van de cultuurhistorie dan waarde wordt toegekend via het proces van de ruimtelijke ordening.

Voor Amsterdam komt het verankeren van de cultuurhistorie in het proces van ruimtelijke ordening en transformatieopgaven ook aan bod in de Beleidsnota 'Ruimte voor Geschiedenis' (vastgesteld 13 april 2005) en 'Spiegel van de Stad, visie op het erfgoed van Amsterdam' (vastgesteld 14 november 2011) en in 'Erfgoed voor de stad, agenda voor het erfgoed in een groeiend Amsterdam' (vastgesteld 5 juli 2016). De Nota Cultuurhistorie Amsterdam Nieuw-West is op 26 juni 2013 door de stadsdeelraad vastgesteld. De nota bevat richtlijnen hoe om te gaan met cultuurhistorische waarden bij ruimtelijke ontwikkelingen, bijvoorbeeld in geval van sloop-nieuwbouw. De Nota Cultuurhistorie is met het vaststellen van de Erfgoedverordening Amsterdam op 16 december 2015 opnieuw bekrachtigd. In 2016 heeft de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed een groot deel van Nieuw-West, waartoe ook het plangebied Slotervaart behoort, aangewezen als wederopbouwgebied van nationaal belang. De gemeente Amsterdam heeft zich in een convenant met het rijk verbonden om zich in te zetten voor het borgen van de waarden van dit bijzondere gebied in het ruimtelijk beleid.

De Informatiekaart Landschap en Cultuurhistorie van de provincie Noord-Holland is een geografische uitwerking van de Leidraad Landschap en Cultuurhistorie (besluit d.d.21 juni 2010). De kaart geeft in zijn algemeenheid informatie over landschapstypen, aardkundige waarden, cultuurhistorische objecten/monumenten, archeologische verwachtingen en structuurdragers als militaire structuren en historische dijken. Deze informatiekaart is voor wat betreft bovengrondse cultuurhistorische waarden vooral gericht op gemeenteoverschrijdende zaken. Het is daarom niet gericht op de specifiek Amsterdamse waarden, en het geeft daar dan ook geen beeld van.

2. Resumé en advies

2.1 Resumé

Slotervaart is de derde westelijk tuinstad die als uitwerking van het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) uit 1934 gerealiseerd werd. Het AUP volgde de moderne ideeën van die tijd waaronder het gebruik van gedetailleerd sociaal en wetenschappelijk onderzoek en bevolkingsgroeioprognose om de vier hoofdfuncties wonen, werken, recreatie en verkeer in relatie tot elkaar in de ruimte te ordenen. De stad kreeg hierin een vingervormig bebouwd gebied, van het midden tot de rand, waartussen de groene zones waren gepland. Na de Tweede Wereldoorlog begon de wederopbouw en daarmee de uitbreiding van de stad, waarbij het AUP als raamwerk diende. De Westelijke Tuinsteden zijn buiten het ringspoor gebouwd en rondom de Sloterplas gegroepeerd. Typierend voor de tuinsteden is het samenhangende hiërarchische stelsel van wegen, water en groen dat samen de stedenbouwkundige hoofdstructuur vormt, ook wel de “Schotse Ruit” genoemd. Ook bebouwing laat hiermee samenhangende hiërarchische opbouw zien van stad, stadsdeel, tuinstad (wijk) buurt, ensemble, stempel, bouwblok, woning.

De Westelijke Tuinstad Slotervaart kwam tussen 1955 en 1962 tot stand. De ontwerpers spraken over deze tuinstad als een elitewijk vanwege de ligging dichtbij het stadscentrum aan de ene kant en het recreatiegebied aan de andere kant. Daardoor was het een ideaal woongebied voor hen die in de binnenstad werkten. Ingezet werd op veel laagbouw, maar liefst 30%, in een open verkaveling, waardoor het groen van de binnenhoven en de groenstroken langs de wegen in elkaar overlopen. Hier is het gemeentelijk monument Bluebanddorp in het centrum van de wijk een bijzonder voorbeeld van. De hoofdstructuur van het plangebied bestaat uit een assenkruis met in oost-westrichting de Cornelis Lelylaan die boven maaiveldniveau de oude stad met Osdorp verbindt, en de Johan Huizingalaan die op het niveau van de tuinsteden een belangrijke noord-zuid verbinding vormt. De Pieter Calandlaan, evenwijdig aan de Lelylaan, heeft een soortgelijke functie in oostwestrichting. De Comeniusstraat zorgt op wijkniveau voor de ontsluiting van de buurten. Een ringweg van de secundaire straten Heemsterhuisstraat en Louis Bouwmeesterstraat verbindt de verschillende buurten van het noordelijk en middendeel van Slotervaart met elkaar. Op de kruising van Johan Huizingalaan en Pieter Calandlaan kwam het Sierplein te liggen als centrum van de wijk met een wekelijkse markt en winkelveorzieningen. De Johan Huizingalaan en de Pieter Calandlaan waren bedoeld als een soort stadsstraat, in de toelichting ‘gezelligheids-looppaden’ genoemd. Oorspronkelijk zou Slotervaart een grote hoeveelheid voorzieningen krijgen. Daarvan is slechts een deel gerealiseerd.

Slotervaart is verdeeld in zes buurten waarvan er vier in dit plangebied liggen. De buurten hebben elk een eigen verkaveling en hoogte. Laagbouw kwam langs de groene randen van het Sloterpark

en het Piet Wiedijkpark, langs de Slotervaart en in het centrum van de wijk. Middelhoogbouw kwam in de randen van de wijk, langs de wegen en het Ringspoor. Langs de Cornelis Lelylaan is middelhoogbouw, met onder meer het monumentale Sloterhof aan de noordzijde, een antwoord op de schaal van de doorgangsweg naar Osdorp. Langs de ringspoorweg is middelhoogbouw een antwoord op de middelhoogbouw aan de andere zijde, in het Overtoomseveld. In Slotervaart is niet gestreefd naar menging van bouwhoogtes, zodat de bewoners konden kiezen voor een eigen woonsfeer. De buurten hebben door de samenhang die in de architectuur werd nagestreefd, elk een eigen karakter.

Slotervaart wordt zoals alle AUP-wijken gekenmerkt door een hiërarchische groenstructuur: brede groenstroken rond de wijk en een wijdvertakt, doorlopend groenstelsel in de binnenhoven van de verkavelingen. De groenstroken liggen deels langs water – Slotervaart, Sloterplas – en zijn onder meer door de groene verbinding waardoor het Christoffel Plantijnpad loopt, nauw verbonden met de groenstructuur van de Westelijke Tuinsteden als geheel. Privétuinen vormen een geheel met het collectieve groen in de hoeven.

Toen Slotervaart na 1962 min of meer als voltooid kon worden beschouwd, werd op enkele braakliggende velden woningbouw toegevoegd. Aan de hoofdstructuur als geheel veranderde echter niet veel. Dat geldt ook voor de grootscheepse vernieuwing die onder de titel Richting Parkstad 2015 in 2001 van start ging. Wijzigingen bleven beperkt tot de uitbreiding of vervanging van een school of kerk en de ingrijpende vernieuwing van bejaardentehuis de Drie Hoven. Dat geldt niet voor het zuidelijk deel van Slotervaart, dat buiten het bestemmingsplangebied valt.

2.2 Advies

De adviezen zijn uitgesplitst in de ruimtelijke kenmerken die voor het plangebied gelden.

Rooilijnen

Kenmerkend voor Slotervaart is de open verkaveling door toepassing van haakvormige stroken van eengezinswoningen, noord-zuidgeplaatste rechte stroken voor (middel)hoogbouw, combinaties van haakvormige en rechte stroken en bouwvelden met villa's en twee-onder-één-kapwoningen. Om de openheid van de verkaveling te garanderen, is het van belang de rooilijnen van de voor en achterzijde van de bebouwingsstroken vast te leggen.

Advies

Behoud de contouren van de bebouwingsstroken van de woningen door het vastleggen van de rooilijnen in de regels het bouwvlak als zodanig te bestemmen.

Afbeelding 2: Haken- en strokenverkaveling.

Verkavelingseenheden

In de verkaveling is vaak sprake van verkavelingseenheden. De vorm van de verkaveling heeft te maken met de ligging binnen de wijk. Met name de randen zijn bijzonder en vaak transparant vormgegeven. Ze lopen door over de ontsluitingswegen, zoals het geval is bij de hooggewaardeerde structuren aan de Cornelis Lelylaan. Het wordt wel de "schering en inslag" in

de schotse ruit van de Westelijke Tuinsteden genoemd. Bij wijzigingen aan de bebouwing is het van belang de samenhang in verkavelingseenheid (ensembles) te behouden.

Advies

Zorg bij wijzigingen aan de woningen dat de samenhang in de verkavelingseenheden (ensembles) behouden blijft. Een suggestie hiervoor is te vinden in het bestemmingsplan Buitenveldert.

Afbeelding 3: Verschillende verkavelingseenheden.

Bouwhoogtes

In Slotervaart heeft de dienst Stadsontwikkeling in de jaren vijftig niet gekozen voor menging van bouwhoogtes. Het tuinstedelijk karakter van Slotervaart is dan ook het best te ervaren langs de randen van de Sloterplas, langs de verlegde Slotervaart en in het midden van de wijk.

Middelhoogbouw tot hoogbouw komt voor langs de Robert Fruinstraat, de ringspoorweg en de Cornelis Lelylaan. Het verschil in hoogte hielp bij het bepalen van het onderscheidend karakter van de buurten.

De minimale ruimte tussen bouwblokken (zowel van de straat als van het hof) hangt samen met de bouwhoogte van de bouwblokken. Een regel uit oude Amsterdamse bouwverordeningen is hierin nog in het gebied te herkennen. Er is altijd een minimale verhouding van 2:3 te herkennen in de relatie tussen bouwhoogte en open ruimte. Hierdoor staat de strokenverkaveling (laagbouw) aan de Slotervaart bijvoorbeeld dichter op elkaar dan die van Sloterhof (middelhoogbouw) ten noorden van de Cornelis Lelylaan.

Advies

Leg het verschil in bouwhoogtes van de verschillende verkavelingen die het onderscheidend karakter van de buurten bepalen vast in de regels.

Afbeelding 4: Bouwhoogtekaart uit *Nieuw-West: parkstad of stadswijk*.

Architectuur

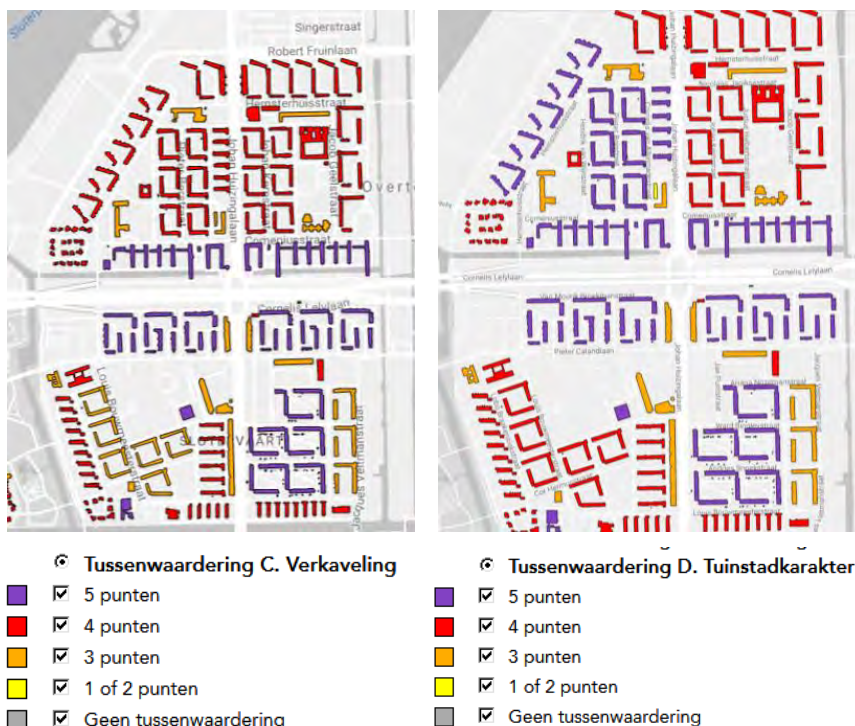
Door de aanstelling van supervisors over verschillende delen van Slotervaart, wilde de dienst Stadsontwikkeling ervoor zorgen dat in de architectuur van de buurten samenhang ontstond. Elke verkavelingseenheid is door een architectenbureau als één geheel ontworpen. De keuze voor platte of zadeldaken was afhankelijk van de architectuuropvatting van de ontwerper. Op de Waarderingskaart Architectonische en Stedenbouwkundige kwaliteit is de bebouwing gewaardeerd met een ordewaardering, oplopend van een basisorde, via orde 3, orde 2 naar orde 1. De ordewaarderingen zijn opgebouwd uit de tussenwaarderingen typologie (A), architectuur (B), tuinstedelijke verkaveling (C) en relatie met openbare ruimte als geheel (D). De optelsom van het

aantal punten, dat per tussenwaarderingen maximaal 5 punten is, bepaalt de hoogte van de ordewaardering. In verschillende stadsdelen wordt voor orde 2-panden een sloopvergunningstelsel opgenomen. Stadsdeel Nieuw-West heeft ervoor gekozen deze alleen te reserveren voor de orde 2-panden waarvan de tussenwaarderingen A (bouwtype) en B (architectuur) hoog zijn.

Bij een bestemmingsplan is de stedenbouwkundige betekenis van de architectuur van belang. Bij wijzigingen in bebouwing, bijvoorbeeld door ingrijpende renovatie of sloop/nieuwbouw, dienen de hoge tussenwaarderingen C (bijdrage aan tuinstedelijke verkaveling) en D (relatie met openbare ruimte als geheel) richting gevend te zijn bij het ontwerp van de wijzigingen.

Advies

Neem voor de verkavelingen die hoog gewaardeerd zijn met een orde 2 een sloopvergunningstelsel op zoals dat ook gebeurd is in andere stadsdelen. Onderzoek of voor verkavelingen die een hoge tussenwaarderingen C (bijdrage aan tuinstedelijke verkaveling) en D (relatie met openbare ruimte als geheel) kennen, een regeling kan worden opgenomen die richtinggevend is bij het ontwerp van ingrijpende renovaties, uitbreidingen of sloop/nieuwbouw. Hanteer daarbij de Richtlijnen van de Nota Cultuurhistorie Amsterdam Nieuw-West als uitgangspunt.

Afbeelding 5: Waarderingskaart architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit AUP ter plaatse van het plangebied.

Verder kent het gebied één Rijksmonument (Sloterhof) en enkele gemeentelijke monumenten (Viaduct Lelylaan-Huizingalaan, KAV autoverhuurbedrijf, Woningbouwcomplex Calandlaan, kerk De Ark, de Verrijzeniskerk, Slotervaart en bruggen, Dienst Publieke Werken en Bluebanddorp). Daarop zijn respectievelijk de Erfgoedwet en de gemeentelijke erfgoedverordening van toepassing.

Openbare ruimte en groen

De oorspronkelijk hiërarchische groenstructuur is grotendeels nog in de wijk aanwezig en zorgt voor de ruimtelijke samenhang van de verschillende buurten, verkavelingsvormen, typologieën en schaalniveaus, alsook voor de soepele overgang tussen privé- en openbare ruimtes. De inmiddels volledig volgroeide bosschages en volwassen bomen dragen bij aan het tuinstadkarakter van Slotervaart en vormen samen met de overige beplanting en open ruimtes de groene kracht van de wijk.

Het is wenselijk de hoeveelheid groen te behouden om zo het tuinstadkarakter van de wijk te beschermen. Ook de hiërarchische opbouw van de groenstructuur, waar het groen zich vertakt vanuit het polderlandschap via de parken, profilering van lanen en straten, parkstroken en plantsoenen tot de (gemeenschappelijke) hoven en (privé) tuinen is essentieel voor het behoud van het tuinstadkarakter en dient zoveel mogelijk in stand te worden gehouden.

In de *Bomental van Slotervaart* (2009), zijn de hoofdtypen van het *Bomenstructuurplan Nieuw-West* (2002) overgenomen en uitgebreid met een grote rijkdom aan kenmerkende toepassingen van straat- en laanbomen in de woonvelden van Slotervaart. In het plangebied zijn, onder andere, de volgende typen aanwezig: parklaan, laan in gras, laan in verharding, singel, scherm, gevelritme, bomen los, accent, blokje – niveau woonblok en cesuur.

Advies

Behoud de hiërarchische groenstructuur op alle schaalniveaus (zowel hoeveelheid groen als de principes en de opbouw van de groenstructuur) door het bestemmen van groen en tuinen als zodanig. Het collectieve groen ook als 'Groen' bestemmen. Hanteer de Richtlijnen van de Nota Cultuurhistorie Amsterdam Nieuw-West (waaronder de *Bomental van Slotervaart*) als uitgangspunt. Daarnaast is behoud van de voor een tuinstad typerende profielen van belang.

Uitbouwen in privétuinen

De privétuinen leveren door de open strokenverkaveling een cruciale bijdrage aan het open ruimtelijk weefsel en het groene karakter van de wijk. Uitbouwen in tuinen kunnen hier een grote impact op hebben. Het is voor de kwaliteit en de groenbeleving van de openbare ruimte dan ook belangrijk om uitbouwen in te perken.

Advies

Bestem alle tuinen als 'tuin' (zie ook bovenstaand advies over openbare ruimte en groen) en neem regels op met betrekking tot de erfafscheidingen daar waar de tuinen aan de openbare ruimte grenzen. Het is verder aan te bevelen om te onderzoeken of de mogelijkheden tot vergunningsvrij uitbouwen in de privétuinen ingeperkt kunnen worden zodat zowel de zichtlijnen als de groene ruimtes intact blijven. Er kan voor gekozen worden om het bouwen van uitbouwen helemaal uit te sluiten of om toch enige ruimte voor uitbreiding te blijven toestaan. Een aantal wooncomplexen is tevens aangewezen als gemeentelijk of rijksmonument – hiervoor geldt dat er voor uitbouwen tevens een monumentenvergunning nodig is.

Aanvullend advies Blue Banddorp

Het Bluebanddorp bestaat uit vijf identieke stempels die elk zijn opgebouwd uit laagbouwwooningen – de zogenaamde 'zaagtandwoningen' - rondom gemeenschappelijke hoven, waardoor het een grote ensemblewaarde heeft. Het woningcomplex is een gemeentelijk monument waarvan de bescherming wordt geregeld via de gemeentelijk erfgoedverordening. De groene hoven met de diagonaal lopende paden die voortborduren op de zaagtandvorm, zijn ook een belangrijk onderdeel van deze stempel. Hoewel er door de jaren heen wat wijzigingen hebben plaatsgevonden, is de karakteristieke diagonale structuur nog steeds als zodanig herkenbaar. Naast behoud van het groen, verdient het ook aanbeveling om deze in stand te houden.

Advies

Ons advies is om ter plaatse van het Blue Banddorp een aanlegvergunningenstelsel op te nemen om daarmee bepaalde werkzaamheden (zoals bijvoorbeeld het bouwen van nieuwe voet- en fietspaden of van nieuwe speelvoorzieningen) te koppelen aan een omgevingsvergunning.

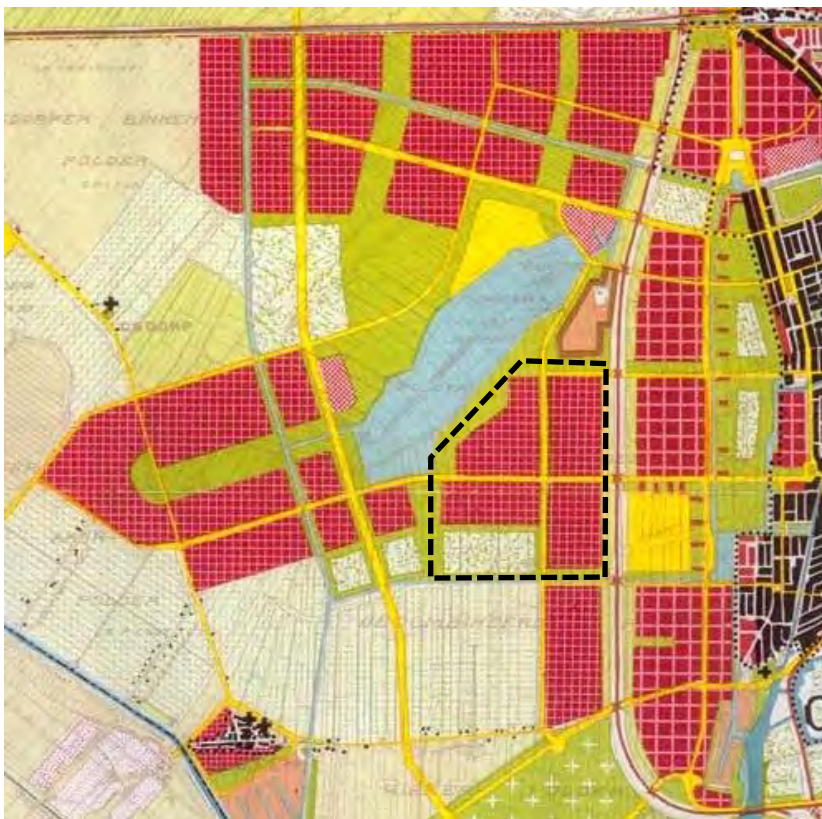

Afbeelding 6: Uitsnede van een luchtfoto van Slotervaart in noordwestelijke richting. Op de voorgrond zijn de vijf stempels van het Bluebanddorp te zien. Uit: SAA, A04139001028, 1962.

3. Historisch-stedenbouwkundige analyse

3.1 Het Algemeen Uitbreidingsplan

In 1928 werd het Afdeling Stadsontwikkeling opgericht om, onder leiding van ingenieur Theo K. van Lohuizen (onderzoek) en stedenbouwer Cornelis van Eesteren (ontwerp), de benodigde uitbreiding van de stad te plannen. Hun inspanningen resulteerden in het AUP, dat in 1935 werd vastgesteld. Het AUP volgde de moderne ideeën van die tijd, zoals door de internationale architectenvereniging CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) gepropageerd, waaronder het gebruik van gedetailleerd sociaalwetenschappelijk onderzoek en bevolkingsgroeiprognose om de vier hoofdfuncties wonen, werken, recreatie en verkeer in relatie tot elkaar in de ruimte te ordenen. De stad kreeg hierin van het midden tot de rand een vingervormig bebouwd gebied waartussen de groene zones waren gepland. Na de Tweede Wereldoorlog begon de wederopbouw en daarmee de uitbreiding van de stad, waarbij het AUP als raamwerk diende. Slotervaart is de derde westelijk tuinstad die als onderdeel van het AUP ontworpen werd.

Afbeelding 7: Uitsnede van de AUP-kaart ter plaatse van het plangebied (met een zwarte lijn aangegeven).

3.2 Ontwerpen aan de derde westelijk tuinstad

Hoofdopzet

De stedenbouwkundige structuur van de Westelijke Tuinsteden is feitelijk het resultaat van het samenspel tussen de infrastructuur en de water- en groenstructuur, met de Sloterplas en het Sloterpark als groene kern van het nieuwe stadsdeel. In de verkavelingsplannen voor de woonbuurten is nadrukkelijk gekozen om geen gesloten blokken met verkavelde binnenhoven te ontwerpen en deze te vervangen met strokenbouw en open hoven met collectief groen. Bebouwing en open ruimte werden integraal ontworpen en beplanting verbond de verschillende buurten en schaalniveaus met elkaar. Terwijl de wegen en het groen werden ontworpen volgens compositorische en hiërarchische principes, werd het graven van het grachtenstelsel, met in het midden de Sloterplas, een noodzakelijke oplossing om het waterpeil te reguleren.

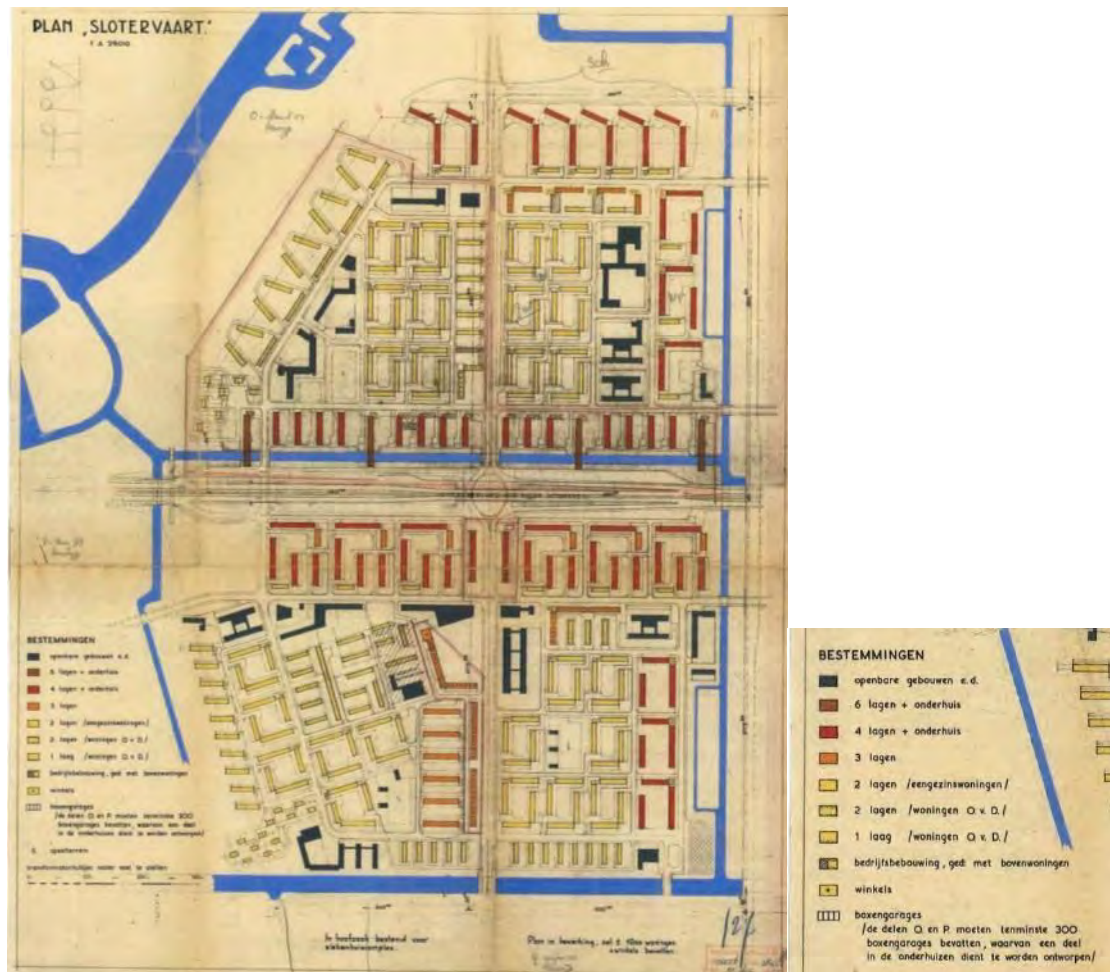
Afbeelding 8: Stedenbouwkundige opzet van Slotervaart. De begrenzing van het te onderzoeken gebied is met een rode lijn aangegeven. Uit: *Amsterdam. Westelijke Tuinsteden: Toonbeeld van de wederopbouw*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2016.

Het deel van Slotervaart dat tot het plangebied behoort, bevindt zich aan de zuidoostelijke kant van de Sloterplas en bestaat uit vier kwadranten/buurtten rondom de Cornelis Lelylaan en de Johan Huizingalaan. Slotervaart is de derde tuinstad die door de dienst na Slotermeer en Geuzenveld ontworpen werd. De verantwoordelijke stedenbouwkundigen waren Jacoba Mulder en Hans Ouwerkerk. Slotervaart werd door haar wel eens aangeduid als een elitewijk door de nabije ligging van de binnenstad en het Sloterpark aan de ander kant, met veel laagbouw en veel particuliere woningbouw.

De uitgangspunten voor de opzet van de wijk werden in 1949 geformuleerd, de eerste ontwerpen werden in 1953 gemaakt. 6000 woningen moesten er in de nieuwe tuinstad komen, waarvan voor het eerst een substantieel deel van 2500 woningen door particulieren werd gebouwd. Na de oorlog werd al vroeg besloten dat het nieuwe stadsdeel vanwege de kosten niet op stadspeil, maar op twee meter boven polderpeil kwam te liggen. Het zand voor de ophoging kwam uit de Sloterplas en het Nieuwe Meer.

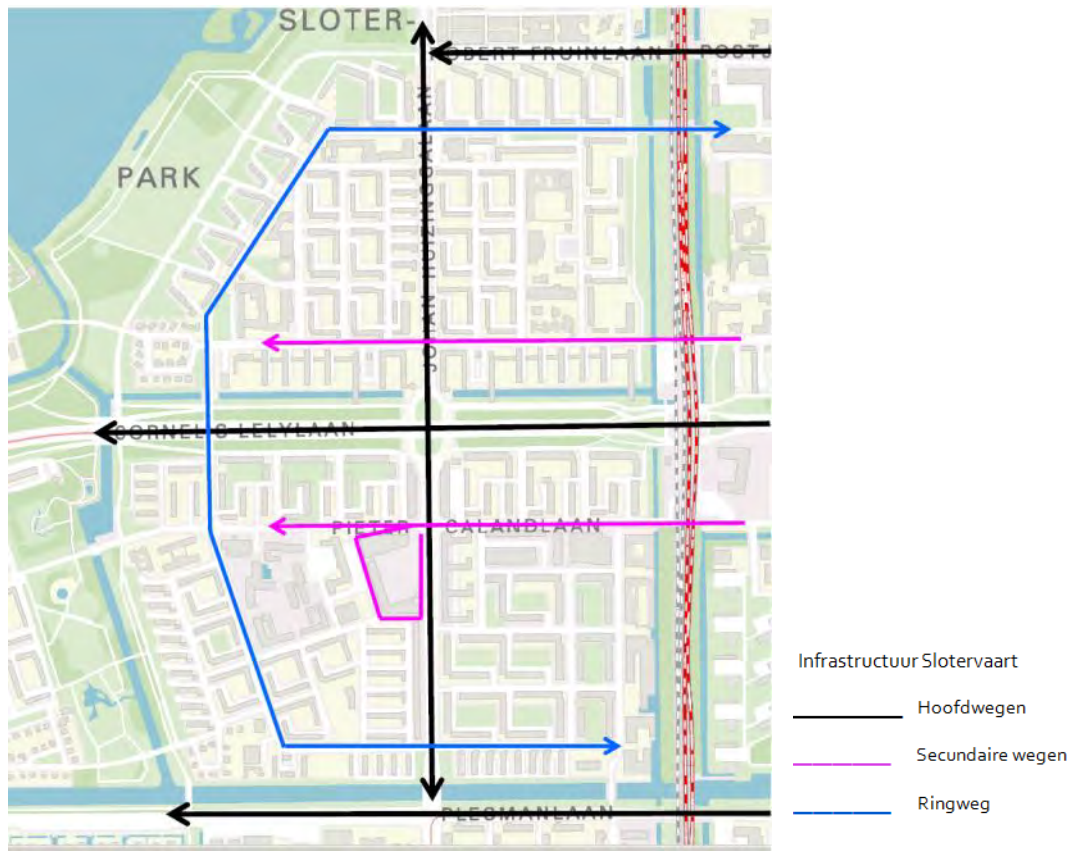

Afbeelding 9: Ontwerp tuinstad Slotervaart, 1954.

Afbeelding 10: Schematekening van 'Plan Slotervaart' met verschillende woningtypen, 1953.

De infrastructuur is opgezet rond het assenkruis van de Johan Huizingalaan en Cornelis Lelylaan. De verhoogde ligging van de laatste was ontleend aan Zweedse voorbeelden van stadsontwikkeling en was bedoeld om de binnenstad met Osdorp te verbinden. De Robert Fruinstraat en de Heemstedestraat/Plesmanlaan zijn de andere twee hoofdwegen die Slotervaart verbinden met de stad. Op het kruispunt kwam het Sierplein te liggen, dat een brandpunt van stedelijke voorzieningen moest worden. De Pieter Calandlaan ontsluit samen met de Johan Jongkindstraat/Comeniusstraat de buurten in oost-westrichting, terwijl de Louis Bouwmeesterstraat en Heemsterhuisstraat als een interne rondweg de buurten van zuid naar noord met elkaar verbinden.

Afbeelding 11: Infrastructuur Slotervaart.

In de afzonderlijke buurten zijn de middengebieden ingericht als plein of als plek voor openbare voorzieningen. De Sloterplas is via de Christoffel Plantijngracht met de Slotervaart verbonden die de zuidgrens van het plangebied vormt. De richting van de verschillende verkavelingen is overwegend oost-west en noord-zuid. Alleen aan de westzijde van zowel het noordelijk als het zuidelijk deel vindt een draaiing plaats. In het noordelijk deel is deze te herleiden tot de schuine oever van de Sloterplas, waarvan vorm en ligging teruggaat op het voormalige Slotermeer; de draaiing in het zuidelijk deel is een verwijzing naar de loop van de verderop gelegen Osdorperweg, die ook de oriëntatie van een groot deel van Osdorp bepaalde.

Het plangebied is opgebouwd uit ritmische herhalingen van verschillende hoven- (ook wel haken) en strokenverkavelingen of combinaties daarvan. Er zijn tevens twee clusters van villabebouwing aan de kant van de Sloterplas. De lanen, maar ook secundaire wegen als de Pieter Calandlaan, kregen een asymmetrisch profiel met een bebouwingswand aan de zuidzijde, vaak met winkels op de begane grond, en open blokken of stroken aan de overkant. Over het algemeen werden blokken met winkels en voorzieningen (evenwijdig) op doorgaande routes georiënteerd terwijl woonbebouwing meer van doorgaande routes af ligt (achterkanten, haakse oriëntering). Het

Sierplein ligt niet op het kruispunt tussen de Pieter Calandlaan en de Johan Huizingalaan maar net ernaast, waardoor meer gebruiksmogelijkheden konden ontstaan vanwege de afwezigheid van verkeer. Deze gevarieerde stedelijke milieus zijn mede ontworpen met behulp van een hiërarchisch netwerk van openbaar groen, dat zich vertakt vanuit het polderlandschap via de parken, parkstroken en plantsoenen tot de (gemeenschappelijke) hoven en (privé) tuinen.

Verkaveling

In deze wijk is geen menging van bouwhoogtes nagestreefd om rust binnen de woonvelden te bereiken en de herkenbaarheid van de verschillende buurten voor de bewoners zoveel mogelijk te vergroten. Of zoals Van Eesteren dat uitlegt: "Hiermede wordt bereikt, dat de bewoners die een van de woonvormen verkiest, zich ook werkelijk opgenomen voelt in een wijk, die geheel laag is, of in een, welke hoog is. In de betreffende wijken ontstaat hierdoor ten aanzien van de bebouwing een grote rust en zeer markante tegenstelling, die stedenbouwkundig goed verantwoord is." 70 % van de bebouwing telt 3 of meer verdiepingen, 5 % is drielaags en 25 % bestaat uit lage bebouwing. Een derde daarvan zijn bejaardenwoningen. De haken- of hovenverkaveling, al dan niet in combinatie met strokenbouw, domineert om in de ruimtelijke werking van de hoven een evenwicht tussen open en gesloten straatbeelden te bereiken.

Afbeelding 12: Verkaveling met vooral middelhoogbouw tussen Cornelis Lelylaan en Pieter Calandstraat waar de doorzichten een open ruimtelijke werking binnen de hakenverkaveling oproepen.

Afbeelding 13: Verkaveling met laagbouw met collectief groen hof.

Met de grote hoeveelheid laagbouw die zich met name langs de parkrand en in het centrum van Slotervaart bevindt, benadrukten de ontwerpers het tuinstedelijk karakter van de wijk. Een voorbeeld hiervan is het Bluebanddorp, dat behoort tot een hechte stedenbouwkundige eenheid van laagbouwwoningen tussen de Cornelis Lelylaan, Johan Huizingalaan, de Slotervaart en de metrolijn. Af en toe is gebruik gemaakt van al toegepaste verkavelingseenheden (zogenoemde herhalingsbouw) in andere stadsdelen om de ontwerpkosten te drukken. Strokenverkaveling en een combinatie van haken- en strokenverkaveling komt ook voor, met name langs de Cornelis Lelylaan en de Ringspoorweg. Het merendeel van de woningen is noord-zuidgeoriënteerd. Bij oost-westverkaveling liggen de tuinen altijd op het westen.

Afbeelding 14: Luchtfoto waarop de verschillende verkavelingen goed te zien zijn. Uit: SAA, 010009015643, 1968.

Opvallend is dat de villa's in Slotervaart niet aan het water, maar op bouwvelden in de zuid-westhoek van zowel het noordelijk als het zuidelijk deel werden geprojecteerd. Middelhoogbouw van meer dan vier verdiepingen staat aan weerszijden van de Cornelis Lelylaan om deze weg een monumentaal karakter te verlenen en aan de ringspoorweg als antwoord op de bebouwing in Overtoomseveld aan de andere zijde. In het deel ten zuiden van de Plesmanlaan dat niet tot het bestemmingsplan gebied behoort, werd middelhoogbouw van vier tot vijf lagen gebouwd met ertegenover een bouwveld voor een ziekenhuis en andere gezondheidsinstellingen. In de verkaveling van Slotervaart is heel goed het principe van schering en inslag te zien dat kenmerkend is voor de 'schotse ruit' waarmee de opzet van de Westelijke Tuinsteden ook wel eens wordt vergeleken. Veel verkavelingseenheden zetten zich door over een hoofdweg of buurtweg heen, zodat een verbinding tussen twee wijkdelen wordt gelegd.

Afbeelding 15: Verkavelingseenheden.

Voorzieningen

De voorzieningencentra werden in het noordelijk en zuidelijk deel geprojecteerd, in de ruimte die tussen de gedraaide verkavelingen en de noord-zuidgeplaatste verkavelingen ontstond. Scholen en kerken lagen verspreid door de wijk. Het Sierplein werd beschouwd als brandpunt van de wijk, maar gewenste voorzieningen als een bioscoop, café-restaurant, verenigingsgebouw en Rijkspostspaarbank kwamen niet van de grond. In de wijk had het grote aantal van 15 lagere scholen, 7 middelbare scholen, 6 scholen voor uitgebreid onderwijs en 6 kerken moeten komen, waarvan ook bewoners uit aangrenzende wijken gebruik konden maken. Zoveel kerken en scholen kwamen er uiteindelijk niet. Het werden uiteindelijk 2 middelbare scholen, circa 6 lagere scholen en 4 kerken, vaak in de nabijheid van elkaar geplaatst om een sociaal centrum te creëren. De winkels werden zoveel mogelijk geconcentreerd langs de Johan Huizingalaan, maar ze kwamen ook verspreid door de wijk, als afsluiting van een verkavelingsstrook, te liggen. Ten noorden en ten zuiden van de Cornelis Lelylaan verschenen bejaardentehuizen, respectievelijk *De Schutse* en *De Drie Hoven*. Er kwamen voor kunstenaars atelierruimtes in de twee noordelijke delen, dichtbij de winkelcentra. 300 bejaardenwoningen werden in laagbouwstroken vormgegeven en voor het stallen van de auto's werden stroken van garages in verschillende delen van de wijk geconcentreerd, meestal bij de laagbouwstroken in het zuidelijk deel en bij de woningen langs het Sloterpark.

Afbeelding 16: Garages in Esther de Boer - van Rijkstraat.

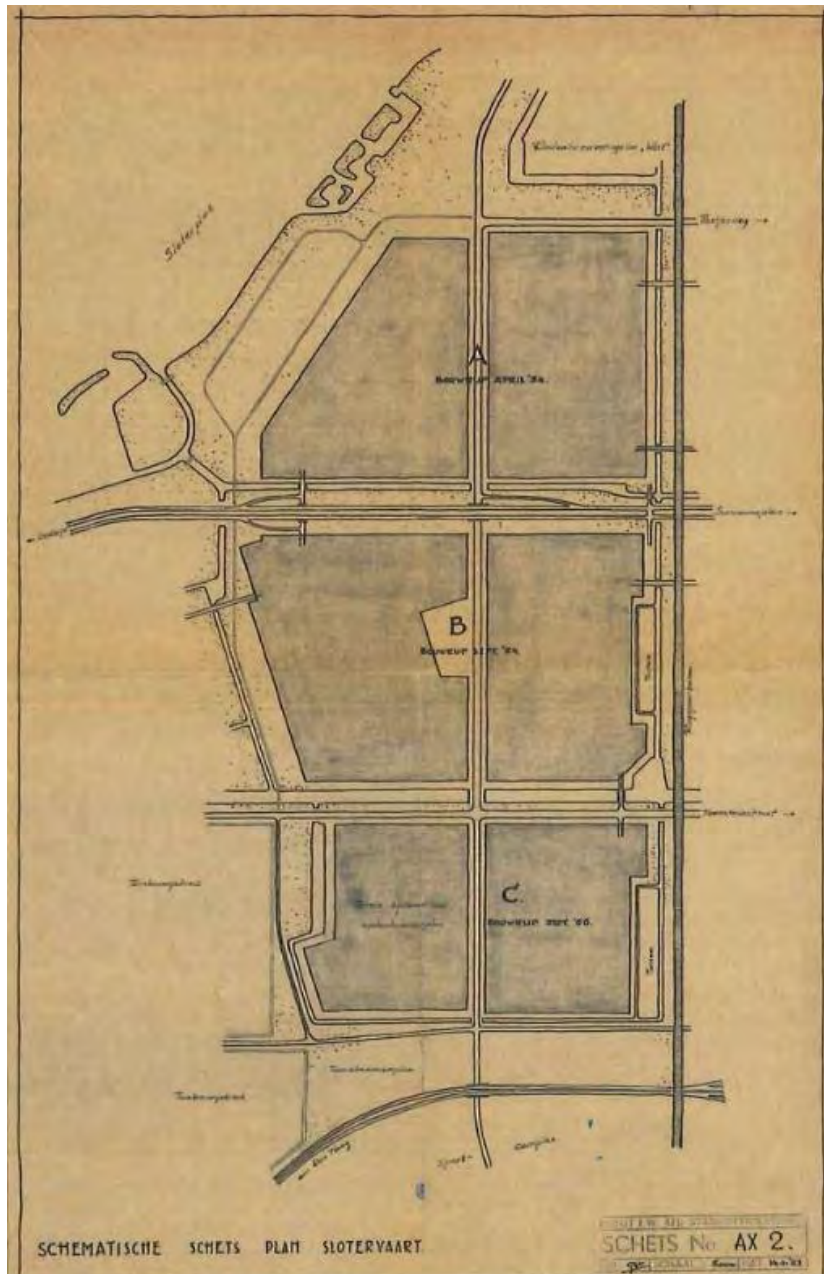
Architectuureenheden

Voor het toezicht op de architectonische kwaliteit van het ontwerp en het garanderen van samenhang in de buurten, werd de wijk in drieën gedeeld, elk met een eigen supervisor. Ben Merkelbach werd in alle drie de delen supervisor voor de particuliere bouw, waarvan de 47 bouwondernemers waren verenigd in de Commissie Slotervaart. Chris Nielsen superviseerde de overige bebouwing in deel A en het noordelijk deel B en Jaap Schipper deed dat voor het zuidelijk deel B en geheel C (buiten plangebied, zie afbeelding 17). De aanstelling van supervisors kwam voort uit de vrees dat door het grote aandeel particuliere bouwers de eenheid in het ontwerp verloren zou gaan. Met de particuliere bouwers werden bebouwingsvoorschriften besproken, gericht op een homogeen stadsbeeld, in schaal, ritme en vormgeving. Het voordeel van deze gezamenlijke aanpak was dat er kleine bouwterreintjes aan diverse gegadigden konden worden uitgegeven en de bouwondernemers centraal materialen konden inkopen en de continuïteit van arbeiders konden garanderen. Of een schuin of plat dak werd toegepast was afhankelijk van de opvatting van de ontwerper en voorbeelden van beide typen zijn over de hele wijk terug te vinden.

Tot de particuliere bouwers behoorde een verlicht ondernemer als H. van Saane, die al voor de oorlog zijn sporen verdiende met vernieuwende woningbouwprojecten, waarvoor collectief beheerde binnenruimtes en experimenten met woningplattegronden kenmerkend waren. In Slotervaart introduceerde hij het bouwen met het in Engeland ontwikkeld Airey-bouwsysteem en vroeg hij J.F. Berghoef de in een kamstructuur opgezette woningbouw langs de Cornelis Lelylaan te ontwerpen. Een geslaagd voorbeeld van de door particuliere bouwers gerealiseerde laagbouw zijn de woningen met garages aan De Bakhuizen van der Brinkhof.

Na de oplevering

Slotervaart werd gefaseerd aangelegd. Deel A werd in april 1954 bouwrijp gemaakt, deel B in september 1954 en deel C in september 1956. De bebouwing werd in grote lijnen volgens de door Stadsontwikkeling ontworpen plannen gerealiseerd.

Afbeelding 17: Schematische schets plan Slotervaart met de verdeling A, B en C en de data waarop de terreinen naar verwachting bouwrijp zullen zijn. Het Sierplein in deel B is aangegeven. Deel C valt buiten het plangebied. Uit: Dienst Publieke Werken, afdeling Stadsontwikkeling, 1953.

Voor veel verkavelingen geldt dat de kwaliteit vooral is te vinden in de configuratie van de woningbouwstroken en in de samenhang met het ontwerp voor het groen. Aan de kwaliteit van de architectonische vormgeving van veel woningbouwblokken is in de jaren tachtig afbreuk gedaan door renovatie, onder meer door het aanbrengen van een in pasteltinten uitgevoerde isolatielaag. Ook na de jaren zestig, toen Slotervaart als voltooid werd beschouwd, kwam op braakliggende plekken woningbouw tot stand. Op de kruising Pieter Calandlaan en de Johan Huizingalaan bijvoorbeeld, tegen over het Sierplein, ontwierp Kees Rijnbout in 1986-1988 opvallende woningbouw.

Afbeelding 18-19: Woningbouw Johan Huizingalaan, K. Rijnbout, 1984-1988.

Latere woningbouw is ook te vinden bij de rotonde op de kruising van de Pieter Calandstraat en Louis Bouwmeesterstraat. In 2001 werd onder de titel *Richting Parkstad 2015* een grootscheepse vernieuwingsoperatie voor de Westelijke Tuinsteden gestart. Het initiatief kwam steeds meer bij de corporaties te liggen en was erop gericht het aantal sociale huurwoningen terug te brengen en het aantal koop- en duurdere huurwoningen te vermeerderen. De hoop was dat de bevolkingssamenstelling diverser werd en de economische draagkracht in de wijk werd vergroot. Door de economische crisis kwam deze operatie echter stil te liggen. In Slotervaart kwamen enkele projecten van de grond. De *Pius X* kerk werd gesloopt en vervangen door een lagere school, en ook de kerk *De Ark* werd deels gesloopt om woningbouw toe te voegen. Langs de Slotervaart worden woningbouwstroken vervangen door nieuwbouw met behoud van de bestaande verkaveling. Lagere en middelbare scholen werden uitgebreid, vervangen door nieuwe scholen of, in het geval van de lagere school aan de Jacob Geelstraat, vervangen door woningbouw. In 2011 werd De Drie Hoven, een belangrijk werk van Herman Hertzberger uit 1974, voor een groot deel gesloopt en vervangen door een ontwerp van BFAS, waarbij de verschillende vleugels rond een grote, open groen ruimte zijn geplooid. Aan de oorspronkelijke structuur van Slotervaart is echter weinig veranderd.

Afbeelding 20: Kaart uit *Nieuw-West: parkstad of stadswijk*.

Groen en openbare ruimte

In de naoorlogse Westelijke Tuinsteden werd het groen voor het eerst als gelijkwaardig stedenbouwkundig element gezien. Groen werd hier niet alleen gebruikt om de relaties tussen bebouwing en aangrenzende parklandschap te waarborgen, maar ook tussen bebouwde en onbebouwde ruimtes binnen het stedelijke weefsel. Vanwege de nieuwe, structurerende rol van groen, werden er supervisors aangesteld bij de uitwerking van de Westelijke Tuinsteden. Landschapsarchitect Mien Ruys werd benoemd tot supervisor van Slotervaart. In deze functie was zij verantwoordelijk voor onder andere de keuze en de hoeveelheid beplanting, de mate van openheid en continuïteit, de afstemming met architectuur, bebouwingstypen en openbare ruimte en de overgang van privé- naar openbaar groen. Er waren in het begin nog geen specifieke ontwerprichtlijnen voor de groengebieden, maar de ontwerpers werden geacht om deze zo gevarieerd mogelijk in te richten. Ze maakten daarbij dankbaar gebruik van modernistische kernbegrippen als asymmetrie, geometrische vormen, regelmaat, differentiatie en soberheid.

Groen langs de infrastructuur

De bredere groenstroken in het plangebied liggen langs de Cornelis Lelylaan, de spoorlijn en de Sloterplas. Deze groenstroken fungeren dan wel als ecologische en recreatieve verbindingroutes, maar nauwelijks als verblijfsgebied. Ze zijn tevens aangewend om de naastgelegen buurten te beschutten en op een fraaie manier af te ronden. Aan de zuidelijke kant van de Cornelis Lelylaan en aan de westelijke kant van de spoorlijn liggen watersloten die zich met het groen en zo nu en dan ook met de bebouwing verenigen. Alleen ter plaatse van de Slotervaart liggen een hoofdweg, een hoofdvaart en een groenstrook direct naast elkaar. De overige lanen en straten in het plangebied zijn voor een groot deel breed en met boomgroepen beplant. De meeste wegen/straten hebben een asymmetrisch profiel, waarbij de rijbanen aan één van de kanten van de woonbebouwing gescheiden zijn via (privé) tuinen en/of plantsoentjes naast de bijbehorende functionele trottoirs. In het bijzonder de straten ten noorden van de Cornelis Lelylaan geven een zeer groene indruk.

Afbeelding 21-24: Groenstroken langs de infrastructuur. Linksboven: Louis Bouwmeesterstraat met de Slotervaart op de voorgrond, gezien in oostelijke richting, 1963. Uit: SAA, 10009A000861. Rechtsboven: Recreatie langs de Slotervaart, gezien in zuidelijke richting, 1972. Uit: SAA, B00000009992. Linksonder: Uitzicht van de flats Sloterhof die gedeeltelijk over de siergracht langs de Cornelis Lelylaan heen zijn gebouwd. Uit: SAA, 5293FO009186. Rechtsonder: Asymmetrisch profiel van de Comeniusstraat in westelijke richting gezien, met de flats Sloterhof aan de rechterkant en laagbouw met plantsoenen aan de linkerkant, 1959. Uit: SAA, 5293FO006938.

Afbeelding 25-26: Links de Johan Huizingalaan bij de Comeniusstraat. Aan de linkerkant is een ruime stoep met bomen ingericht. Uit: SAA, 5293FO009185. Rechts de Pieter Borstraat met achtertuinen langs openbaar groen. Uit: SAA, 5293FO015541.

Groen langs het Sloterpark

Langs het Sloterpark ligt een open bebouwingsrand, waardoor het groen in het park op veel plaatsen niet te onderscheiden is van het groen in de woonomgeving. Er zijn drie verkavelingstypes te onderscheiden: vrijstaande villa's, strokenbouw haaks op het park en een innovatieve combinatie van haken en strokenbouw, alle drie in laagbouw uitgevoerd. In het bijzonder deze laatste combinatie, waar het groen van de woonhoven en het park in elkaar overlopen, is zeer geslaagd. De hoven zijn hier open, maar door een kleine draaiing van de gebouwen die haaks op het park staan in combinatie met strategische geplaatste boomgroepen van linden hebben ze een besloten, intiem karakter. De villa's hebben relatief grote tuinen die gedeeltelijk aan de parkstroken grenzen, terwijl de woningbouwstroken aangename zichtlijnen naar het park vormgeven.

Afbeelding 27: Woonhoven langs het Sloterpark, aan de Bakhuisen van den Brinkhof / Hemsterhuisstraat, in oostelijke richting gezien, 1987. Uit: SAA, B00000037892.

Afbeelding 28-29: Links: Villa's aan de Colenbranderhof, aan de rand van het Sloterpark. Tussen de villabebouwing en de Hemsterhuisstraat is een ruim plantsoen ontworpen, 1960. Uit: SAA, 5293FO007020. Rechts: Villa's aan de Colenbranderhof met privétuinen grenzend aan de parkstroken, jaren '60. Uit: SAA, 5293FO015631.

Collectief groen in binnenhoven

Een substantieel onderdeel van het plangebied is met laag- en middelhoogbouw, in hakenverkaveling of in een combinatie van haken en stroken, rond ruime collectieve binnenhoven gebouwd. In deze verkavelingstypen zijn de woningen zowel aan de voor- als achterkant zichtbaar. De binnenhoven zijn merendeels voor auto's toegankelijk en worden zo vormgegeven dat zij als logische overgang tussen openbare en privéruimtes dienen, met een menging van collectief groen, privétuinen, (groene) scheidingen, verharding en speelvoorzieningen voor kinderen. De grootte van de tuinen varieert; sommige tuinen zijn minder diep om plaats te maken voor collectief groen. Het collectieve groen is sober en geometrisch vormgegeven met zorgvuldig geplaatste bomen en clusters van struiken in het midden van grasvelden en wordt in het algemeen goed beheerd. Doorgaande groenstroken tussen de bebouwing en tussen bebouwing en straat, alsook doorzichten in de hoven vanuit de openbare ruimte, en andersom, zorgen voor een groene beleving van de wijk.

Afbeelding 30-31: Links het Jan C. de Voshof, met privé-achtertuinten en collectief groen in het binnenhof, kort na levering. Uit: SAA, 5293FO006669. Rechts: Jan C. de Voshof, met privéachtertuinten en collectief groen in het binnenhof, in 2017. Uit: City Data Amsterdam.

Afbeelding 32: Het Adam van Germezhof (onderdeel Bluebanddorp) met privéachtertuinten en collectief groen, doorsneden door een diagonale padenstructuur. Zoals is te zien, bevond zich aanvankelijk in ieder hof ook een Van Eyck-speelplaats. Uit: SAA, 10009A000871, 1964.

Privétuinen

De laagbouwwoningen in het gebied hebben allemaal een privétuin. Deze (achter)tuinen zijn niet alleen te vinden als onderdeel van villa's en van strokenbouwverkaveling waarbij de voorkant van de ene rij woningen uitkijkt op de achtertuinten van de tegenoverliggende woningen, maar ook als onderdeel van opengewerkte bouwblokken, hakenverkavelingen en combinaties van haken en stroken. De achtertuinten die naar binnenhoven gekeerd zijn, grenzen vrijwel altijd aan collectief groen en nooit aan de straat. De achtertuinten die naar de straat gekeerd staan, zijn hier vaak van gescheiden door stroken openbaar groen (zoals te zien op afbeelding 32). Net zoals in de binnenhoven, zijn sommige tuinen ondieper om plaats te maken voor het openbaar groen. In tegenstelling tot tuinen in gesloten bouwblokken dragen de privétuinen in Slotervaart bij aan het groene karakter van de wijk.

Afbeelding 33-34: Privétuinen en openbaar groen aan de Cornelis van Alkemadestraat, zoals in westelijke richting gezien (links) en in oostelijke richting gezien (rechts), 1958. Uit: SAA, 5293FO015572 en 5293FO015556.

Afbeelding 35: Privétuinen en openbaar groen aan de Cornelis van Alkemadestraat in 2017, in westelijke richting gezien. Uit: Google Maps.

Overig groen/ open ruimte

In de afzonderlijke buurtjes van Slotervaart zijn de middengebieden vaak ingericht als een pleintje of als plek voor openbare voorzieningen. Zo bevindt zich ten zuiden van de Pieter Calandlaan een tweetal kerken, beide met kleine pleinen met bestrating en bomen ingericht. Het grote, autovrije Sierplein aan de Johan Huizingalaan heeft een stedelijk karakter vanwege de grote hoeveelheid bestrating, de gekozen kleine bomen, het beperkte hoeveelheid groen en de strakke vormgeving. De voorzieningen ten noorden van de Pieter Calandlaan hebben minder openbare ruimtes maar meer zichtbaar groen. Verder staan er bomengroepen en plantsoentjes in de wijk verspreid als verfraaiing van straten en als afwerking van woningblokken. Plantsoenen en kleine groenstroken zijn tevens gebruikt om met de richting en rooilijnen van de verkaveling te variëren en om de asymmetrische wegprofielen van een enkele groene kant te voorzien.

Afbeelding 36-37: Links het Sierplein voor 1994. Uit: SAA, 10009A000878. Rechts het Sierplein in 2008. Uit: SAA: 010122056505.

4. Betekenisvolle structuren, elementen en bebouwing

In 2016 zijn de Waarderingskaarten AUP-gebieden vastgesteld in het kader van de herziening van de welstandnota. Op deze kaarten is de bebouwing gewaardeerd met een ordewaardering, van basisorde oplopende via orde 3 en orde 2 naar orde 1. De hoogte van de ordewaardering wordt bepaald door het aantal punten van maximaal 5 dat aan de tussenwaarderingen Typologie (A), Architectonische vormgeving (B), Verkaveling (C) en relatie met tuinstad als geheel (D) werd toegekend. Objecten met een orde 1-waardering zijn meestal aangewezen als rijks- of gemeentelijk monument.

Afbeelding 38: Uitsnede van de Waarderingskaart architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit AUP ter plaatse van het plangebied.

Het gehele plangebied maakt onderdeel uit van het Rijkswederopbouwgebied Westelijke Tuinsteden. Met de Rijksdienst Cultureel Erfgoed is afgesproken dat de richtlijnen uit Nota Cultuurhistorie Amsterdam Nieuw-West (bijlage van de Erfgoedverordening Amsterdam) leidend zijn bij ruimtelijke ontwikkelingen in het gebied. In de nota is de Cultuurhistorische Waarderingkaart Nieuw-West opgenomen die de basis vormt voor het erfgoedbeleid binnen Amsterdam Nieuw-West. De AUP-waarderingsskaarten zijn hierin vertaald naar richtlijnen op object- (of bouwwerk) en buurniveau. De objecten met de hoogste waardering zijn op de kaart als object weergegeven. Het gaat hierbij om de categorieën 'Monumentwaardig' en 'Stedenbouw Top' (AUP). Deze objectcategorieën spelen onder andere een rol in de sloopbescherming en in de mogelijke aanwijzing van gemeentelijke monumenten. De objectwaarderingen zijn verder geaggregeerd naar buurniveau. Hieruit volgen richtlijnen voor nieuwbouwprojecten. Voor de AUP-gebieden zijn vier beschermingsregimes aangeduid. Deze zijn respectievelijk: 'AUP Tuinstad Uitzonderlijk', 'AUP Tuinstad Bijzonder', 'AUP Tuinstad Standaard' en 'AUP Raamwerk'.

Afbeelding 39: Uitsnede van de kaart uit de *Nota Cultuurhistorie Amsterdam Nieuw-West* ter plaatse van het plangebied.

Voor het plangebied geldt overwegend het beschermingsregime "AUP Tuinstad Bijzonder" en voor een klein deel "AUP Tuinstad Uitzonderlijk". Beide regimes betekenen dat dat er bij ruimtelijke ontwikkelingen (ook als deze niet passen in het bestemmingsplan) in hoge mate dient te worden aangesloten bij de oorspronkelijke ontwerpprincipes. Deze worden per regime specifiek in de nota vermeld.

Colofon

Publicaties

- M. Steenhuis (red.), *De Nieuwe Grachten Gordel: De realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam*, Bussum 2017
- M&A, *Atlas AUP Gebieden Amsterdam*, Amsterdam 2013
- Y. Feddes (red.), *De Groene Kracht: De transformatie van de Westelijke Tuinsteden*, Amsterdam 2011

Archieven

- Beeldbank Stadsarchief Amsterdam (SAA)

Datum: maart 2020
Status: definitief
Redactie: Tessa Henkes
Tekst: Jouke van der Werf, Sandra Guarda, Tessa Henkes

© Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2020
Postbus 10718, 1001 ES Amsterdam, 020-2514900

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enigerlei andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van M&A. M&A aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.